

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

УДК 316.62: 314.72

Педько Катерина Василівна

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО
КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник
Кочубейник Ольга Миколаївна
провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Блинова Олена Євгенівна
завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

кандидат психологічних наук,
Ніздрень-Федорович Олександра Андріївна
доцент кафедри клінічної психології Українського католицького університету (м. Львів)

Захист відбудеться «23» грудня 2019 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Автореферат розісланий «21» листопада 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Коробка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Вирішення соціальних та психологічних проблем внутрішньо переміщених осіб наразі має особливу актуальність в Україні, оскільки бойові дії на сході країни та анексія Криму спричинили значне переміщення населення вказаних регіонів до інших областей. Частину соціальних зв'язків, встановлених та розвинутих протягом тривалого часу, у зазначеній категорії осіб було втрачено. Проте одним із ефективних шляхів прискорення інтеграції внутрішньо переміщених осіб в нове соціальне середовище є відновлення звичного способу життя, а отже – й звичного способу використання соціальних контактів, за рахунок котрих вирішуються економічні, професійні, побутові, особисті проблеми. А тому звернення уваги на роль соціального капіталу у процесі відновлення ефективності життя й діяльності життєдіяльності внутрішньо переміщених осіб та прискорення процесу їх адаптації й інтеграції є перспективним напрямом у вирішенні цього актуального завдання.

Хоча поняття соціального капіталу є порівняно новим для соціальної психології, тим не менш, розроблено різноманітні теорії, в котрих погляди на його зміст та складові різняться. Так, ключовими компонентами соціального капіталу вважають ресурсність (Р. Барт, А. Брюні, П. Бурдье, О. Демків, Н. Лін, І. Семків), довіру (А. Брюні, М. Вуллок, О. Демків, Д. Нараян, Р. Патман, І. Семків, П. Стрітен, Ф. Фукуяма), соціальні мережі (Р. Барт, У. Бейкер, М. Вуллок, О. Демків, Н. Лін, Д. Нараян, П. Стрітен), соціальні норми (У. Бейкер, М. Вуллок, Дж. Коулман, Д. Нараян, П. Стрітен), толерантність (А. Брюні, Н. Лебедева, А. Татарко).

В Україні соціальний капітал аналізується такими українськими дослідниками, як П. Блозва, Є. Гугнін, О. Демків, М. Лесечко, О. Ніздрань, І. Семків, В. Чепак.

Спільним знаменником у тлумаченні соціального капіталу є його інтерпретація як сукупності актуальних та потенційних ресурсів соціальної мережі особи, які вона використовує виходячи зі своїх інтересів.

З іншого боку, вивчення проблем внутрішньої міграції також є багатоаспектним. Зокрема, у поле зору науковців потрапляли особливості смислоутворення (В. Сохранов), переживання тривоги (Ф. Березін, В. Гриценко, Г. Солдатова), специфіка соціально-психологічної дезадаптації (Т. Вашека, В. Гриценко, В. Константинов, І. Музиченко, Т. Паршина, О. Риндзак, Г. Солдатова, Н. Стукаленко, С. Чернікова, Р. Шаміонов, М. Южанін), недовіра (Ю. Серeda). Також підкреслюється важливість державного (законодавчого) визначення такого виду міграції як «вимушені переселенці» (О. Блинова, М. Слюсаревський).

Однак попри значні доробки науковців в обох згаданих площинах, недостатньо дослідженою й наразі актуальною є проблема визначення психологічних чинників відновлення соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб, оскільки такі чинники можуть постати основою розроблення різноманітних програм та тренінгів, спрямованих на прискорення процесу адаптації. Саме це й зумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціально-

психологічні чинники подолання бідності як стилю життя» (2011–2015рр., державний реєстраційний номер 0111U001263), «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0116U003300). Тему узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 29.05.2018 р.).

Мета дослідження полягає у визначенні впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Для досягнення поставленої мети дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз досліджень соціального капіталу та виокремити аспекти, пов'язані з ризиком його втрати у внутрішньо переміщених осіб.

2. Охарактеризувати особливості і компоненти соціального капіталу та визначити специфіку зв'язків між ними у внутрішньо переміщених осіб.

3. Виокремити та проаналізувати характер дії психологічних чинників відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Об'єкт дослідження: соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб.

Предмет дослідження: психологічні чинники відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення поставлених завдань використано:

– *теоретичні методи* – аналіз та узагальнення наукової літератури із проблеми дослідження для з'ясування стану роздробленості предмету дослідження; систематизація та інтерпретація зібраних даних із метою визначення впливу виділених психологічних чинників на відновлення соціального капіталу ВПО;

– *емпіричні методи:* методика дослідження індивідуального соціального капіталу Р. Стили «КРІКС (Kwestionariusz do pomiaru indywidualnego kapitału społecznego)» (адаптація І.І. Семків), «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера, адаптована С. Достоваловим), методика оцінки вертикального та горизонтального індивідуалізму-колективізму В.І. Чиркова для діагностики міри вираженості компонентів соціального капіталу; діагностика перцептивно-інтерактивної компетентності (модифікований варіант Н. Фетіскіна), шкала базових переконань (World assumptions scale - WAS) Р. Янов-Бульман (адаптована О. Кравцовою), методика «Діагностика мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях» (І.Д. Ладанов, В.А. Уразаева) для вимірювання інтенсивності вираженості психологічних чинників; опитувальник «Втрати та надбання персональних ресурсів» Н. Водопьянкової, М. Штейн для контролю проміжної змінної (ставлення до переїзду);

– *математико-статистичні методи* – коефіцієнт кореляції Спірмена для встановлення внутрішніх взаємозв'язків між компонентами соціального капіталу ВПО; факторний аналіз – для виділення чинників відновлення соціального капіталу другого порядку; Н-критерій Краскела-Уолліса, U-критерій Манна-Уїтні – для виявлення статистично значущих відмінностей в показниках соціального капіталу

різних субвибірок; двофакторний дисперсійний аналіз для виявлення ефектів взаємодії чинників у відновленні соціального капіталу ВПО.

Аналіз емпіричних даних здійснювався за допомогою комп'ютерної програми IBM SPSS Statistics 22.0.

Наукова новизна одержаних результатів.

Вперше:

– *визначено* психологічні чинники та особливості їхнього впливу на відновлення соціального капіталу ВПО:

- *соціальна автономність* має подвійний ефект, а саме – орієнтація на власну позицію при взаємодії з оточенням сприяє відновленню соціального капіталу за рахунок збільшення ресурсів приватної та публічної сфер, а орієнтація на думку оточення призводить до підвищення довіри;

- *готовність до взаємодопомоги* у ВПО збільшується при зростанні рівня переконаності в доброті оточуючого світу та зменшується при зростанні рівня переконаності у контрольованості світу;

- *переконаність у випадковості як принципі розподілу життєвих подій* спричинює збільшення ресурсів приватної та публічної сфер переселенців, а переконаність в удачі збільшує їх готовність до взаємодопомоги, чим забезпечується відновлення їх соціального капіталу;

- *орієнтація на досягнення компромісу* сприяє відновленню соціального капіталу ВПО забезпечуючи збільшення їх дозвіллевого ресурсу, проте спричинює зниження довіри;

- *орієнтація на прийняття партнера та на адекватність його сприймання і розуміння* впливають на відновлення соціального капіталу ВПО за рахунок збільшення ресурсів приватної та публічної сфер їх соціальної мережі;

– *доведено*, що внутрішня готовність до взаємодопомоги всередині групи, з якою себе ототожнює особа, у ВПО пов'язана з ресурсами приватної сфери, тоді як у осіб, які не змінювали місце проживання – з ресурсами і приватної, і публічної сфер;

– *визначено*, що чинники другого порядку – «ефективна взаємодія» та «продуктивне спілкування» – здійснюють найбільш потужний комулятивний вплив на соціальний капітал ВПО і призводять до зміни моделей спілкування та взаємодії з оточенням, тим самим сприяють відновленню соціального капіталу, збільшенню внутрішньої готовності до взаємодопомоги всередині групи та зростанню соціальної й інституційної довіри; чинник «ефективна взаємодія» з оточенням є найбільш дієвим щодо відновлення соціального капіталу ВПО.

Поглиблено уявлення:

– про соціальний капітал як сукупність актуальних та потенційних ресурсів соціальної мережі особи.

Доповнено уявлення:

– про особливості функціонування соціального капіталу шляхом уточнення ролі ресурсу продуктивних вмінь, дозвіллевого та міжнародного ресурсів у внутрішньо переміщених осіб.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання при розробці тренінгів, корекційних та психотерапевтичних програм, спрямованих на надання соціально-психологічної підтримки внутрішньо переміщеним особам спеціалістами психологічних, соціальних та міграційних служб. Використаний у роботі психодіагностичний інструментарій та розроблені рекомендації можуть постати методичною основою подальших досліджень соціального капіталу, його відновлення та активізації в постраждалих осіб, зокрема в контексті подолання наслідків воєнного конфлікту. Основні положення дослідження можуть бути використанні в процесі розробки та викладання навчальних курсів «Соціальна психологія», «Психологія спілкування», «Психологічне консультування», «Психологічна служба», «Психологічний практикум», «Технології соціальної роботи».

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, результати емпіричного дослідження та висновки роботи доповідалися й обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика» (м. Київ, 2018); «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)» (м. Львів, 2018); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості» (Запоріжжя, 2016); «Сьомі Сіверянські соціально-психологічні читання» (м. Чернігів, 2016); на науково-практичній конференції «Психологія і педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (м. Харків, 2016), круглому столі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Українська модель соціального діалогу в контексті європейської політики» (м. Київ, 2016), а також на засіданнях лабораторії психології мас і спільнот (2013–2016) та політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Результати дослідження **впроваджено** в роботу Інституту консультування та психотерапії асоціації психологів України (Довідка № 24 від 19.02.2019), громадської організації «Кримська діаспора» (Довідка № 851 від 16.05.2019), Київського науково-дослідного інституту судових експертиз (Довідка № 38 від 20.05.2019).

Публікації. Основний зміст роботи відображено в 11 одноосібних публікаціях, із них 6 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, 5 з яких індексуються міжнародними наукометричними базами.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 184 найменування (з них 27 іноземними мовами), та 5 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 296 сторінок, основна частина – 177 сторінок. Дисертація містить 40 таблиць та 11 рисунків, які займають 20 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет та мету дослідження, сформульовано завдання, висвітлено методи дослідження,

розкрито наукову новизну, практичне значення роботи, наведено дані щодо апробації результатів дослідження, описано структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі «**Теоретичні засади вивчення соціального капіталу та його особливостей у внутрішньо переміщених осіб**» проаналізовано основні підходи до вивчення соціального капіталу, визначено його ключові компоненти, наведено його типології, створені у межах різних концепцій, розглянуто прояви соціального капіталу в українському суспільстві. Здійснено аналіз психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб та психічних станів, що виникають внаслідок вимушеної зміни середовища проживання. З'ясовано проблеми ВПО в площині міжособистісного спілкування, розглянуто особливості їх соціального капіталу та побудовано теоретичну модель відновлення соціального капіталу ВПО, яка враховує його деформації, викликані вимушеною зміною соціального середовища, та передбачає виявлення психологічних чинників, які впливають на його показники.

Завдяки здійсненому теоретичному аналізу показано, що доволі усталеним є розуміння соціального капіталу як потенційного ресурсу та блага, використання яких обертається зворотнім потоком прибутків (Р. Барт, А. Брюні, П. Бурдьє, О. Демків, Н. Лін, І. Семків). Науковцями (У. Бейкера, М. Вулкока, Дж. Коулмана, В. Куценко, Д. Нараян, С. Позняк) доведено, що основою ефективного обміну ресурсами виступають соціальні норми як регулятори взаємовідносин у соціальній мережі особи, завдяки цьому розкривається сутність соціального аспекту вказаного феномену. Такі дослідники, як К. Кук, Н. Лебедева, О. Ніздрань, Р. Патнем, І. Семків, Т. Стеценко, А. Татарко, Ф. Фукуяма як основну складову називають довіру, оскільки за її відсутності люди співпрацюють лише в межах системи формальних правил і регламентацій, що знеособлює комунікацію й порушує її ефективність.

Частина вчених (А. Брюні, А. Відаль, Г. Гай, Р. Гітель, В. Коні) поділяє соціальний капітал на зв'язувальний (bonding) та об'єднувальний (bridging). Зв'язувальний соціальний капітал відносять до ресурсів, які люди можуть отримати від внутрішньо групових зв'язків, в той час як об'єднувальний соціальний капітал відносять до ресурсів, які люди можуть отримати від своїх зв'язків з людьми ззовні.

Здійснено аналіз труднощів внутрішньо переміщених осіб, які є релевантними щодо виявлення чинників відновлення їх соціального капіталу. Переміщення як міграційний процес, який спричинює зміни у соціальних зв'язках особи й чинить вплив на неї та на її суспільне оточення (О. Блинова, М. Слюсаревський), пов'язане із труднощами адаптації та наявністю серйозних проблем у взаємостосунках з місцевим населенням (Г. Солдатова), що посилюється відсутністю мотивації до розбудови нових соціальних мереж (Ю. Серєда). Необхідною умовою повернення почуття спільності є формування нових відносин і взаємодій в умовах переселення (С. Максаєл, Л. Мандерсон).

Серед деформацій соціального капіталу ВПО виділяють розпад соціальних мереж в результаті переміщення (С. Максаєл, Л. Мандерсон), посилення недовіри та втрата соціальної згуртованості, що призводить до соціальної ізоляції та відсутності

мотивації до розбудови нових соціальних мереж (Ю.Середа), низький рівень довіри до державних інститутів (О. Балакірева).

Враховуючи, що в результаті переїзду значних змін зазнали соціальні контакти, доцільним є виокремлення як одного з компонентів соціального капіталу *ресурс соціальної мережі особи* (І. Семків), що відображає можливості особи до отримання ресурсу, який має кожен з членів мережі, до якої входить індивід. Визначається роль соціального капіталу мігрантів в успішності їх інтеграції до приймаючої спільноти та акцентується увага на необхідності відновлення внутрішніх ресурсів людини та її можливості спиратися на соціальну підтримку (інформаційну, емоційну, соціальну, інструментальну) оточення (О. Блинова).

Зважаючи на необхідність створення та підтримання нових соціальних зв'язків для ВПО в якості наступного компоненту їх соціального капіталу виділено *довіру*, яка сприяє розбудові соціальних відносин на всіх рівнях соціальної взаємодії (Т. Стеценко) та постає однією з вихідних умов виникнення та існування спільноти та відкриває вихід особи із площини гвинтика системи до утвердження її значення у цілісній кооперації (О. Ніздрань).

Розглядаючи практичну сторону соціального капіталу А. Кошкін вказує, що недостатньо просто володіти певним соціальним капіталом для того, щоб досягти життєвих цілей, але необхідно мати самостійну чи колективну ефективність. Учасники групи можуть мати високий рівень довіри та згуртованості та, відповідно, високий рівень соціального капіталу, проте лише *готовність надавати один одному взаємодопомогу*, фактично, є ланкою, що пов'язує соціальний капітал як потенційну можливість та реальні соціальні дії.

Отже, визначено, що основними компонентами соціального капіталу є *ресурси соціальної мережі особи, довіра та готовність до взаємодопомоги*.

На основі теоретичного аналізу визначено ймовірні чинники відновлення соціального капіталу ВПО, а саме: *соціальна ініціативність* (яка знаходить свій прояв у таких поведінкових особливостях, як соціальна активність, соціальна автономність, соціальна адаптивність), *атитюди* (переконаності в справедливості, доброзичливості та контрольованості оточуючого світу) та *перцептивно-інтерактивна компетентність* (зміст якої розкривають такі характеристики, як адекватність сприймання партнера, взаєморозуміння, взаємопізнання, взаємовплив, прийняття партнера та компроміс).

У другому розділі **«Методичні засади та процедурні особливості вивчення впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб»** описано процедуру організації та проведення дослідження, проаналізовано контроль загроз надійності та валідності дослідження, обґрунтовано обраний дослідницький інструментарій, охарактеризовано вибірку та процедуру їхнього формування.

Основною логічною процедурою дослідження є порівняльний аналіз особливостей соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб та людей, які не змінювали місце проживання. За припущенням автора, міра вираженості соціального капіталу (та особливості його внутрішньосистемних зв'язків) осіб, що не змінювали місця проживання, може слугувати нормувальним показником, відносно котрого

можуть аналізуватися зміни соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб, та, відповідно, реалізуватися соціально-психологічні та соціально-реабілітаційні програми його відновлення.

Сформульовано основне припущення, а саме: вимушений переїзд призвів до того, що соціальний капітал цих осіб зазнав змін (зокрема часткових дефіцитів та деформацій), а отже – потребує відновлення на новому місці проживання. З'ясування впливу психологічних чинників на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб допоможе зрозуміти шляхи його відновлення (повернення до рівня умовної норми).

Емпірична програма дослідження реалізувалася у чотири етапи. На *першому* відбувалося формування вибірок та діагностика міри вираженості досліджуваних показників, на *другому* – визначалися особливості зв'язків між компонентами соціального капіталу ВПО, на *третьому* – сформульовано та перевірено припущення про ієрархічність побудованої системи психологічних чинників відновлення соціального капіталу ВПО другого порядку, на *четвертому* виявлено особливості соціального капіталу ВПО, залежно від виділених психологічних чинників

Для вирішення першого емпіричного завдання обраний інструментарій повністю переведено в гугл-форму, посилання на котру було розміщено в групі соціальної мережі Фейсбук під назвою «Переселенці Донбасу та Криму». Другу частину опитуваних цієї вибірки, які пройшли безпосереднє дослідження, представили ВПО, які наразі працюють у Києві. Крім того, для елімінації можливого впливу з боку задоволеності/незадоволеності фактом переміщення, експериментальну вибірку було вирівняно за допомогою визначення ресурсності як показника *балансу між втратами та надбаннями особи* (а саме: приблизно однаковою є кількість осіб, для котрих домінують втрати, надбання або наявний баланс між ними).

Контрольну групу в дослідженні представили 100 осіб з різних областей України, які протягом тривалого часу не змінювали місце свого проживання. Зниження нееквівалентності контрольної та експериментальної вибірок здійснювалося за рахунок добору комплементарної контрольної вибірки за показниками стать, фах, вік.

Для вирішення другого завдання було проведено кореляційний аналіз між показниками соціального капіталу окремо в експериментальній та контрольній групах досліджуваних, на основі чого побудовано кореляційні плеяди та здійснений їхній аналіз.

Для вирішення третього емпіричного завдання було проведено факторний аналіз, який дав можливість побудувати систему психологічних чинників відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Для вирішення четвертого емпіричного завдання було проведено двофакторний дисперсійний аналіз (2x2), де першою незалежною змінною постало наявність/відсутність зміни місця проживання, другою незалежною змінною є високий/низький рівень прояву конкретного психологічного чинника (тобто соціальної ініціативності, атитюдів, перцептивно-інтерактивної компетентності).

Залежною змінною, стосовно котрої виявлялися ефекти взаємодії, є компоненти соціального капіталу, а саме: ресурси соціальної мережі особи, довіра та готовність до взаємодопомоги.

У третьому розділі «Особливості впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб» розкрито особливості прояву компонентів соціального капіталу ВПО, визначено факторні структури психологічних чинників соціального капіталу та виявлено внутрішні взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. З'ясовано особливості впливів соціальної ініціативності, атитюдів та перцептивно-інтерактивної компетентності на компоненти соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Аналіз системних зв'язків між компонентами соціального капіталу, здійснювався за допомогою порівняння кореляційних плеяд в обох групах досліджуваних (див. рис 1).

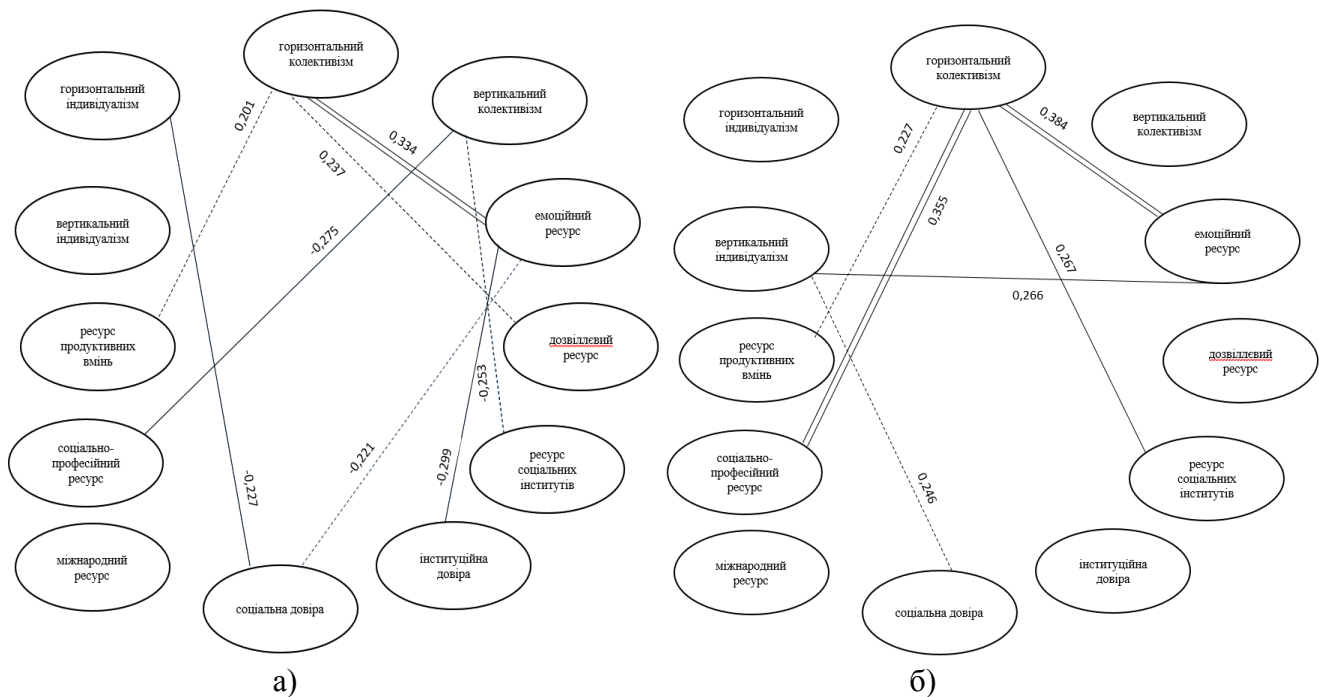

Рис. 1. Кореляційні плеяди показників соціального капіталу в експериментальній (а) та контрольній (б) групах.

Примітка: На рівні значущості $p \leq 0,05$ – пунктирна лінія, $p \leq 0,01$ – лінія, а $p \leq 0,001$ – дві лінії.

Кореляційні плеяди, побудовані на основі показників коефіцієнта кореляції Спірмена, дають підстави стверджувати, що особливостями соціального капіталу ВПО є: 1) прямий зв'язок між горизонтальним колективізмом та дозвіллевим ресурсом ($\rho = 0,237$, $p \leq 0,05$); 2) обернений зв'язок між горизонтальним індивідуалізмом та соціальною довірою ($\rho = -0,227$, $p \leq 0,01$); між вертикальним колективізмом та соціально-професійним ресурсом ($\rho = -0,275$, $p \leq 0,01$) та ресурсом соціальних інститутів ($\rho = -0,253$, $p \leq 0,05$); між емоційним ресурсом (особисті зв'язки з іншими людьми) та соціальною довірою ($\rho = -0,221$, $p \leq 0,05$) й інституційною довірою ($\rho = -0,299$, $p \leq 0,01$).

Для з'ясування системної організації й можливого сукупного впливу виокремлених чинників на компоненти соціального капіталу за результатами факторного аналізу (за методом головних компонент із обертанням VARIMAX) виявлено сім значущих чинників, власне значення яких перевищує одиницю й котрі сукупно пояснюють 68% загальної дисперсії. А саме: «*ефективна взаємодія*» (12,49% дисперсії) з навантаженням за шкалами «взаємопізнання» (0,815), «взаєморозуміння» (0,696), «взаємовплив» (0,738), «соціальна автономність» (0,478), «соціальна активність» (0,477); «*продуктивне спілкування*» (12,33% дисперсії), який утворено шкалами «прийняття партнера» (0,755), «адекватність сприймання та розуміння партнера» (0,862), «компроміс» (0,684); «*оптимізм*» (9,88% дисперсії), до складу якого увійшли «цінність власного «Я» (0,715), «ступінь удачі» (0,418); «*позитивне світосприйняття*» (9,49% дисперсії), утворений шкалами «переконавання у доброті оточуючого світу» (0,740), «переконавання у доброзичливості людей» (0,914); «*власна відповідальність*» (8,74% дисперсії), що складають шкали «переконавання у справедливості світу» (0,801), «переконавання у контрольованості світу» (0,725), «переконавання у випадковості як принципі розподілу життєвих подій» (-0,478); «*соціальна гнучкість*» (8,17% дисперсії), де максимальне навантаження має шкала «соціальна адаптивність» (0,806); «*самоконтроль*» (7,64% дисперсії) зі шкалою «ступінь самоконтролю» (0,845).

За допомогою факторного аналізу визначено, що психологічні чинники відновлення соціального капіталу другого порядку в групі внутрішньо переміщених осіб та в контрольній групі різняться істотною мірою. Обидві факторні структури мають спільний фактор «*продуктивне спілкування*», проте якщо групі ВПО найбільше навантаження отримав фактор, що відображає ефективну взаємодію з оточенням, то в групі осіб, які не змінювали місце проживання, найбільше навантаження отримав фактор, який стосується позитивного сприйняття світу.

Зроблено висновок, що визначальну роль в організації впливу на соціальний капітал мають такі психологічні чинники другого порядку, як «ефективність взаємодії» та «продуктивність спілкування». Вказані чинники сприяють налагодженню та підтриманню соціальних контактів; тим самим підкреслено важливість для ВПО відновлення соціальних контактів на новому місці проживання. На цій основі у групі ВПО було сформовано чотири субвибірки залежно від навантаження кожного із вказаних чинників (оскільки фактори «ефективність взаємодії» та «продуктивність спілкування» є ортогональними за побудовою).

Показники цих субвбірок було піддано порівняльному аналізу, здійсненому за допомогою критерію Н-Краскела-Уоліса, що надало можливість встановити відмінності у впливі цих чинників другого порядку на такі показники соціального капіталу ВПО як *готовність до взаємодопомоги* ($\chi^2_{\text{емп}} = 10,575$, $p < 0,05$), *соціальна довіра* ($\chi^2_{\text{емп}} = 9,975$, $p < 0,05$) та *інституційна довіра* ($\chi^2_{\text{емп}} = 8,025$, $p < 0,05$). Отже, відновлення соціального капіталу, а саме – збільшення внутрішньої готовності до взаємодопомоги всередині групи та соціальної й інституційної довіри – потребує зміни способів та моделей спілкування та взаємодії з оточенням, тобто роботи над соціальною ініціативністю та перцептивно-інтерактивною компетентністю.

На основі проведення двофакторного дисперсійного аналізу встановлено особливості впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб, які виявились у взаємодії вимушеного переміщення (перша незалежна змінна) та рівня вираженості виокремлених психологічних чинників (друга незалежна змінна) на показники соціального капіталу (залежні змінні).

Встановлено, що у ВПО зростання показників:

- *соціальної автономності* призводить до зниження рівня соціальної довіри ($F=9,896$, $p<0,01$) та інституційної довіри ($F=6,009$, $p<0,05$), та до зростання показників соціально-професійного ($F=12,414$, $p<0,01$) та дозвіллевого ($F=15,403$, $p<0,01$) ресурсів ВПО;

- *соціальної адаптивності* спричинює збільшення показників горизонтального індивідуалізму ВПО ($F=5,021$, $p<0,05$). Зроблено висновок, що зростання задоволеності своїм становищем в групі, максимальна гнучкість поведінки та контактність пов'язані з підвищенням внутрішньої готовності до взаємодопомоги людям поза межами групи, з якою себе ототожнює переселенець;

- *переконаності в доброті оточуючого світу* призводить до збільшення показників горизонтального індивідуалізму ($F=20,776$, $p<0,01$), горизонтального колективізму ($F=4,371$, $p<0,05$), вертикального колективізму ($F=5,771$, $p<0,05$) та дозвіллевого ресурсу ($F=4,676$, $p<0,05$) ВПО. Отже, така переконаність підвищує готовність до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи, з якою себе ототожнює переселенець, готовність до взаємодопомоги членам власної групи, готовність до взаємодопомоги, що формується з урахуванням становища, яке займають члени групи, а також сприяє збільшенню ресурсів, пов'язаних з приватною сферою, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу;

- *переконаності в контрольованості світу* призводить до зниження показників горизонтального індивідуалізму ($F=6,004$, $p<0,05$) та збільшення показників дозвіллевого ресурсу ($F=4,335$, $p<0,05$) ВПО. Вказана переконаність зменшує готовність до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи та сприяє збільшенню ресурсів, пов'язаних з проведенням дозвілля, у внутрішньо переміщених осіб;

- *переконаності у випадковості як принципі розподілу життєвих подій* призводить до збільшення показників ресурсу продуктивних вмінь ($F=5,440$, $p<0,05$) та соціально-професійного ресурсу ($F=5,343$, $p<0,05$) ВПО;

- *переконаності в удачі* призводить до збільшення показників горизонтального індивідуалізму ($F=5,643$, $p<0,05$) ВПО. Вказана переконаність збільшує внутрішню готовність до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи, з якою себе ототожнює переселенець;

- *орієнтації на прийняття партнера* приводить до збільшення показників горизонтального колективізму ($F=4,345$, $p<0,05$), ресурсу продуктивних вмінь ($F=8,640$, $p<0,01$), дозвіллевого ресурсу ($F=6,555$, $p<0,05$), ресурсу соціальних інститутів ($F=4,961$, $p<0,05$) ВПО. Отже, наявність прагнення до спілкування, яке має в своїй основі взаємоповагу, увагу та щирість один до одного, буде сприяти

збільшенню готовності до взаємодопомоги членам власної групи у внутрішньо переміщених осіб, а також збільшенню вказаних вище ресурсів;

- *орієнтації на адекватність сприймання та розуміння партнера* приводить до збільшення показників ресурсу продуктивних вмінь ($F=6,765$, $p<0,05$), емоційного ресурсу ($F=4,425$, $p<0,05$), ресурсу соціальних інститутів ($F=8,014$, $p<0,01$) ВПО. Наявність прагнення до створення гарних взаємовідносин, всебічне обговорення проблем та врахування різних точок зору, будуть сприяти збільшенню вказаних ресурсів у ВПО;

- *орієнтації на досягнення компромісу* спричинює зниження показників соціальної довіри ($F=4,310$, $p<0,05$), інституційної довіри ($F=4,842$, $p<0,05$), горизонтального індивідуалізму ($F=4,486$, $p<0,05$), але приводить до зростання показників горизонтального колективізму ($F=5,195$, $p<0,05$) та ресурсу продуктивних вмінь ($F=10,251$, $p<0,01$) ВПО. Отже, для збільшення соціальної та інституційної довіри та внутрішньої готовності до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи, з якою себе ототожнює особа, ВПО необхідно визначати шляхи урегулювання суперечностей співвідносно з ситуацією, і не завжди віддавати перевагу компромісним рішенням. Одночасно, наявність бажання врегулювати суперечності, поступаючись чимось в обмін на поступки іншого, будуть сприяти збільшенню готовності до взаємодопомоги членам власної групи у внутрішньо переміщених осіб та збільшенню вказаних ресурсів.

Найбільшу зміну показників соціального капіталу у ВПО викликають такі *психологічні чинники*, як соціальна автономність, переконаність в доброті оточуючого світу, орієнтація на прийняття партнера та орієнтація на досягнення компромісу. Найбільш рухливими *сферами соціального капіталу* виявились готовність до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи, з якою себе ототожнює переселенець, та готовність до взаємодопомоги членам власної групи, а також дозвіллевий ресурс та ресурс продуктивних вмінь. Це варто враховувати під час розробки тренінгів та психокорекційних програм для роботи з внутрішньо переміщеними особами.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми визначення психологічних чинників відновлення соціального капіталу ВПО, що сприятиме прискоренню процесу їхньої адаптації до нового соціального середовища. Отримані результати дозволили зробити такі висновки:

1. Соціальний капітал визначено як сукупність актуальних та потенційних ресурсів соціальної мережі особи, які вона використовує задля задоволення власних потреб та інтересів. Основними компонентами соціального капіталу названо ресурси соціальної мережі особи, довіру та готовність до взаємодопомоги.

Показано, що вимушене переміщення створює ризики деформації соціального капіталу ВПО, які проявляються у частковому або повному розпаді соціальних мереж, посиленні недовіри та втраті соціальної згуртованості, що призводить до соціальної ізоляції та відсутності мотивації до побудови нових соціальних мереж.

Аналіз особливостей ВПО показав, що їх психологічні проблеми мають комплексний характер та проявляються в різних сферах життя. Психологічні стани ВПО спричинені нестабільністю та втратою контролю над власним життям.

Підкреслено, що одним із ключових моментів забезпечення успішної інтеграції ВПО в нове соціальне оточення є толерантне та підтримуюче ставлення приймаючої громади, водночас важливим чинником інтеграції у приймаючі громади є соціальний капітал ВПО.

В результаті теоретичного аналізу особливостей ВПО висунуто припущення, що на відновлення їх соціального капіталу впливатимуть такі психологічні чинники, як соціальна ініціативність, атитюди (що розглядаються через переконання) та перцептивно-інтерактивна компетентність (як джерело ефективної взаємодії), що відображено у теоретичній моделі.

2. Доведено, що у ВПО внутрішня готовність до взаємодопомоги всередині групи, з якою себе ототожнює особа, пов'язана з ресурсами виключно приватної сфери (зв'язувальний соціальний капітал), у той час як в контрольній групі така готовність пов'язана не тільки з ресурсами приватної сфери, а й з ресурсами публічної сфери (зв'язувальний та об'єднувальний соціальний капітал).

Показано, що вимушений переїзд провокує виникнення відчуття беззахисності у переселенців, тому надання підтримки, в тому числі моральної, сприяє кращому розумінню ідентичних потреб оточення, що стимулює внутрішню готовність до взаємодопомоги у емоційно забарвлених соціальних зв'язках (на противагу формалізованам).

Обернений зв'язок між готовністю до взаємодопомоги, що формується з урахуванням положення, яке займають члени групи, та ресурсами публічної сфери соціальної мережі ВПО, виникає внаслідок того, що висока зовнішня мотивація до взаємодопомоги заважає переселенцям відновлювати соціальні контакти, які стосуються публічної сфери життя.

З'ясовано, що корекція моделей спілкування та взаємодії з оточенням буде сприяти відновленню соціального капіталу ВПО (збільшенню внутрішньої готовності до взаємодопомоги всередині групи та соціальної й інституційної довіри).

3. Встановлено, що вплив психологічних чинників на відновлення соціального капіталу ВПО полягає в наступному:

- зростанню соціально-професійного та дозвіллевого ресурсів у ВПО сприяє значущість особистої позиції при організації та участі у спільній діяльності, проте одночасно – призводить до зниження довіри;

- відновленню соціального капіталу ВПО сприяє зростання задоволеності своїм становищем в групі та максимальна гнучкість поведінки, за рахунок підвищення готовності до взаємодопомоги людям поза межами групи, з якою себе ототожнює переселенець;

- підвищенню готовності до взаємодопомоги та збільшенню ресурсів, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу, у ВПО сприяє переконаність в доброті оточуючого світу;

- зменшенню готовності до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи та збільшенню дозвіллевого ресурсу соціальної мережі у ВПО сприяє переконаність в контрольованості світу;

- збільшення готовності до взаємодопомоги членам власної групи та ресурсу продуктивних вмінь у внутрішньо переміщених осіб забезпечується наявністю прагнення до спілкування на основі взаємоповаги;

- прагнення до створення гарних взаємовідносин, всебічне обговорення проблем та врахування різних точок зору, призводить до збільшення ресурсу продуктивних вмінь у ВПО;

- визначення шляхів врегулювання суперечностей співвідносно з ситуацією, на противагу пошуку компромісу, сприяє збільшенню соціальної та інституційної довіри у ВПО;

Отримані результати дали підстави для надання рекомендацій щодо відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб та можливість зазначити, що їх впровадження в психологічну роботу з внутрішньо переміщеними особами забезпечить прискорення їх адаптації та інтеграції на новому місці проживання за рахунок відновлення соціального капіталу.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні залежностей виявлених в результаті проведеного дослідження впливів від часу переїзду, статі, віку внутрішньо переміщених осіб.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:

1. Педько К.В. (2015). Соціально-психологічні особливості вимушених переселенців. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 128, 201–204.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

2. Педько К.В. (2016). Теоретична модель дослідження соціального капіталу вимушених переселенців. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки»*. 5 (2), 120–124.

3. Педько, К.В. (2018). Вплив соціальної активності на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 3 (62), 114–121.

4. Педько К.В. (2018) Особливості взаємозв'язків компонентів соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб (ВПО). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки»*. 2. (1), 150–154.

5. Педько К.В. (2018) Особливості соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб: порівняльний аналіз кореляційних плеяд. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки»*. 3 (1), 180–184.

6. Педько К.В. (2018) Перцептивно-інтерактивна компетентність як чинник становлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки»*. 5, С. 194–199.

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Педько К.В. Інтерактивно-перцептивний компонент соціального капіталу вимушених переселенців. Психологія і педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 9-10 грудня 2016 р.). Харків: Східноєвропейська організація «Центр педагогічних досліджень», 2016. С. 122–123.

8. Педько К.В. Вплив соціальних атитюдів на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб. Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 21-22 вересня 2018 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. С.71–74.

9. Педько К.В. Вплив перцептивної компетентності на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб. Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28-29 вересня 2018 р.). Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2018. С.187–189.

10. Педько К.В. Соціальна активність як компонент соціального капіталу вимушених переселенців. Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25-26 листопада 2016 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2016. С. 84–86.

11. Педько К.В. Соціальні атитюди як компонент соціального капіталу вимушених переселенців. Сьомі сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали всеукр. наукової конф. (Чернігів, 14 грудня 2016 р.). Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2016. С.140–142.

АНОТАЦІЇ

Педько К.В. Психологічні чинники відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України – Київ, 2019.

У роботі представлено результати дослідження впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. Соціальний капітал визначено як сукупність актуальних та потенційних ресурсів соціальної мережі особи, які вона використовує виходячи зі своїх інтересів. В якості його компонентів виділено ресурси соціальної мережі актора, довіру та готовність до взаємодопомоги. Представлено теоретичну модель впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб, де в якості чинників виокремлено їх соціальну ініціативність, атитюди та перцептивно-

інтерактивну компетентність. Встановлено, що найбільшу зміну показників соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб викликають такі психологічні чинники, як соціальна автономність, переконаність в доброті оточуючого світу, орієнтація на прийняття партнера та орієнтація на досягнення компромісу. Найбільш рухливими сферами соціального капіталу є готовність до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи, з якою себе ототожнює переселенець, та готовність до взаємодопомоги членам власної групи, а також дозвіллевий ресурс та ресурс продуктивних вмінь.

Ключові слова: соціальний капітал, внутрішньо переміщені особи, довіра, соціальна ініціативність, перцептивно-інтерактивна компетентність, атитюди.

Pedko K.V. Psychological factors in restoration of social capital of internally displaced persons. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Psychological Sciences specialty 19.00.05 - social psychology; psychology of social work. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The results of the study about the influence of psychological factors on the recovery of social capital of internally displaced persons are presented in the paper. Social capital is defined as the set of actual and potential resources of a person's social network that he or she uses based on his / her interests. Its components highlight the resources of the actor's social network, trust, and readiness for mutual assistance. A theoretical model of the influence of psychological factors on the restoration of social capital of IDPs is presented, where their social initiative, attitudes and perceptive-interactive competence are highlighted as factors. The largest change in social capital indicators in IDPs is caused by the following psychological factors such as social autonomy, belief in kindness of surrounding, orientation toward partner acceptance and focus on reaching a compromise. The most moving spheres of social capital were readiness for mutual assistance to people outside the group with which the displaced person identifies himself / herself, and readiness for mutual assistance to members of their own group, as well as a leisure and productive skills resources.

Keywords: social capital, internally displaced persons, trust, social initiative, perceptive-interactive competence, attitudes.

Педько К.В. Психологические факторы восстановления социального капитала внутренне перемещенных лиц. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт социальной и политической психологии НАПН Украины. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена изучению психологических факторов восстановления социального капитала внутренне перемещенных лиц.

Социальный капитал определен как совокупность актуальных и потенциальных ресурсов социальной сети личности, которые она использует исходя из своих интересов. В качестве компонентов социального капитала выделено ресурсы социальной сети личности, доверие и готовность к взаимопомощи.

Построено модель влияния психологических факторов на восстановление социального капитала внутренне перемещенных лиц, где в качестве факторов восстановления социального капитала внутренне перемещенных лиц выделено их социальную инициативность (социальная активность, социальная адаптивность, социальная автономность), аттитюды (убежденность в справедливости, доброжелательности, контролируемости окружающего мира, везении как принципе распределения жизненных событий) и перцептивно-интерактивную компетентность (адекватность восприятия партнера, взаимопонимание, взаимопознание, взаимовлияние, принятие партнера, компромисс).

Снижение неэквивалентности выборов осуществлялось за счёт отбора комплементарной контрольной выборки по показателям пол, профессию, возраст. Каждому лицу из экспериментальной группы было подобрано лицо в контрольную группу такого же пола, возраста и профессии, с целью минимизации влияния этих переменных. Ключевым отличием между лицами экспериментальной и контрольной группы выступало наличие или отсутствие факта вынужденной смены места жительства. Для элиминации возможного влияния со стороны удовлетворенности/неудовлетворенности фактом перемещения, экспериментальную выборку было уравнено с помощью определения ресурсности как показателя баланса между потерями и приобретениями лица (а именно: примерно одинаковым является количество лиц, для которых преобладают потери, приобретения или между ними выражен баланс).

Доказано, что в группе внутренне перемещенных лиц внутренняя готовность к взаимопомощи внутри группы, с которой себя отождествляет личность, связана с ресурсами исключительно частной сферы (склеивающий социальный капитал), в то время как в контрольной группе такая готовность связана не только с ресурсами частной сферы, но и с ресурсами публичной сферы (объединяющий и склеивающий социальный капитал).

Выделено факторы восстановления социального капитала внутренне перемещенных лиц второго порядка: «эффективное взаимодействие», «продуктивное общение», «оптимизм», «позитивное мировосприятие», «собственная ответственность», «социальная подвижность», «самоконтроль». Показано влияние психологических факторов второго порядка «эффективное взаимодействие» и «продуктивное общение» на такие показатели социального капитала внутренне перемещенных лиц как готовность к взаимопомощи (горизонтальный коллективизм) и социальное доверие (социальное и институциональное доверие).

Доказано, что влияние психологических факторов на восстановление социального капитала внутренне перемещенных лиц заключается в следующем.

Относительно социальной инициативности можно утверждать, что социальная автономность способствует снижению доверия и одновременно увеличению социально-профессионального и досугового ресурсов у внутренне перемещенных лиц. В то время как повышение социальной адаптивности способствует увеличению показателей горизонтального индивидуализма. Таким образом, удовлетворенность своим положением в группе, максимальная гибкость поведения связаны с

увеличением внутренней готовности к взаимопомощи людям вне группы, с которой себя отождествляет переселенец.

Касательно влияния аттитюдов установлено, что убежденность в доброте окружающего мира повышает готовность к взаимопомощи как в отношении членов собственной группы, та и людей вне группы, с которой себя отождествляет переселенец, а также способствует увеличению их досугового ресурса. Увеличению досугового ресурса внутренне перемещенных лиц также способствует убежденность в контролируемости мира, которая тем не менее уменьшает готовность к взаимопомощи в отношении людей вне группы, с которой себя отождествляет переселенец.

Результаты исследования влияния перцептивно-интерактивной компетентности на компоненты социального капитала внутренне перемещенных лиц дают возможность говорить о увеличении готовности к взаимопомощи членам собственной группы у внутренне перемещенных лиц, а также их ресурсов продуктивных умений, при наличии стремления к общению, которое основано на взаимоуважении. Ориентация на адекватность восприятия и понимание партнера способствует увеличению ресурсов продуктивных умений у внутренне перемещенных лиц.

Для увеличения социального и институционального доверия внутренне перемещенных лиц необходимо определять пути решения конфликтов в соответствии с ситуацией, и не всегда отдавать предпочтение компромиссным решениям. Использование результатов исследования при психологической работе с внутренне перемещенными лицами поможет ускорить процесс восстановления их социального капитала, что будет способствовать их интеграции и адаптации на новом месте проживания.

Ключевые слова: социальный капитал, внутренне перемещенные лица, доверие, социальная инициативность, перцептивно-интерактивная компетентность, аттитюды.

ДЛЯ НОТАТОК

A series of horizontal lines for taking notes.

Підписано до друку 20 листопада 2019р.
Формат 60x90¹/₁₆. Папір офсетний. Друк різнографічний.
Кількість умовних друкованих аркушів 0,9
Тираж 100 екз. Замовлення №4562.
Суб'єкт видавничої діяльності занесено до державного реєстру №620049 13.10.2008,
ПРІНТЦЕНТР, м.Київ, вул. Політехнічна, 16

